

Leefbaarheid, op het snijvlak van sociaal en Fysiek

Arjen Verweij, Ministerie voor Wonen, Wijken en Integratie, Directie Kennis en Verkenningen.

Bij het Ministerie van VROM, portefeuille WWI is vorig jaar een onderzoeksverkenning afgerond naar de raakvlakken van 'het sociale' met het 'het fysieke'. Binnen deze meerjarige "Verkenning Sociaal-Fysiek" is een viertal onderzoeksprojecten uitgevoerd, die zowel naar chronologie als naar inhoud een ordening en samenhang kennen.

Er is begonnen met een literatuurverkenning waarin door onderzoekers van de RijksUniversiteit Leiden is nagegaan wat de stand van de kennis was over de invloed van het ruimtelijk ontwerp op sociale veiligheid. Deze studie heeft in 2006 tot een VROM-publicatie geleid (Van Gernerden en Staats).

Deze studie heeft mede input geleverd voor:

- a) een grootschalig kwantitatief empirisch onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau naar de invloed van herstructurering op de leefbaarheid van wijken. Het onderzoeksrapport "Aandacht voor de Wijk" (Wittebrood en Van Dijk) is op 3 juli 2007 aangeboden aan minister Vogelaar;
- b) een onderzoek dat vervolgens door de universiteiten van Delft en Rotterdam (prof. Dr. Talja Blokland) is uitgevoerd in een viertal Rotterdamse wijken. Deze studie betreft een kwalitatief onderzoek waarin de invloed van functiemenging op gevoelens van sociale veiligheid zijn onderzocht, waarbij met name is nagegaan onder welke voorwaarden er wel en niet sprake is van invloed;
- c) een onderzoek dat door Rigo Research en Advies bv. (Leidemeijer et al.) op basis van de module Sociaal-Fysiek van het WoonOnderzoek Nederland is uitgevoerd. In deze studie zijn in tegenstelling tot de hiervoor genoemde studies niet enkele aspecten van de relatie Sociaal-Fysiek bestudeerd, maar is voor leefbaarheid in de volle breedte onderzocht hoe beleving en objectieve werkelijkheid met elkaar samenhangen.

De verschillende onderzoeken leiden tot conclusies die in elkaars verlengde liggen: op hoofdlijnen stemmen ze overeen en op onderdelen versterken ze elkaar. Zo bieden de studies van Blokland en Leidemeijer door hun methodische opzet een verdieping en (gedeeltelijke) verklaring van de inzichten die de studies van Van Gernerden en Staats en van Wittebrood en Van Dijk hebben opgeleverd.

Algemene conclusie

De algemene conclusie op basis van de verschillende studies is dat:

- 1) de invloed van de fysieke omgeving op de woonbeleving en –tevredenheid van bewoners groot is en moeilijk overschat kan worden, maar dat
- 2) bij de relatie tussen 'Sociaal' en 'Fysiek' - oftewel Leefbaarheid - de sociale component het belangrijkste is: Leefbaarheid is eerst en vooral een sociaal fenomeen;
- 3) het belang van de fysieke ruimte daarbij is dat die de context vormt waarbinnen mensen met elkaar omgaan; waarbinnen mensen zich 'gedragen' of 'misdragen';
- 4) het ontwerp van de fysieke ruimte *direct van invloed* is op de leefbaarheid
 - a. doordat het de wijze bepaalt waarop mensen de ruimte (kunnen) gebruiken;
 - b. omdat de fysieke kwaliteit direct van invloed is op de leefbaarheidsperceptie;
- 5) het ontwerp en de staat van onderhoud van de publieke ruimte bovendien *indirect van invloed* is op de leefbaarheid doordat het

- a. de perceptie van de sociale kwaliteit van de woonomgeving mede bepaalt;
- 6) fysieke maatregelen daarmee bruikbare beleidshandvatten (instrumenten) bieden om de leefbaarheid in zowel fysiek als in sociaal opzicht te verbeteren.

Onderstaand worden de verschillende conclusies nader toegelicht en uitgewerkt.

Specifieke conclusies

Uit de verschillende studies komt naar voren dat de sociale component de cruciale factor is voor leefbaarheid. Zo komen Van Gemerden en Staats op basis van hun literatuurverkenning tot de conclusie bijvoorbeeld vast dat de feitelijke veiligheid nauwelijks van invloed is op de ervaren sociale veiligheid. Zij concluderen (ten eerste) dat de sociale kwaliteit van de woonomgeving een veel belangrijker invloed heeft op sociale veiligheid, en (ten tweede) dat de openbare ruimte daarbij een rol van betekenis speelt. De fysieke structuur van die ruimte ligt volgens hen in het "faciliteren van het verzamelen van sociale informatie": het oordeel over sociale veiligheid komt tot stand op basis van kennis over het gedrag van anderen in de woonomgeving, en dan met name over de mate waarin normen en waarden worden gedeeld. De ruimtelijke structuur kan het verzamelen van die kennis ondersteunen en bevorderen, of juist bemoeilijken. De ruimtelijke inrichting dient het zogeheten vanzelfsprekende, terloopse contact te bevorderen, aangezien daarmee de sociale veiligheid wordt verbeterd. Daarbij gaat het niet alleen om voorzieningen op loopafstand, inrichtingskenmerken van de openbare ruimte en looproutes in de omgeving, maar ook om bouwkenmerken als plaatsing van deuren en ramen. 'Familiar strangers' hebben een positieve invloed op de veiligheidsbeleving en ontwerp- en inrichtingskenmerken zijn van invloed op het ontstaan van de noodzakelijke vluchtige interacties. Bij het bevorderen van die familiariteit spelen ontwerpkenmerken een rol.

Deze conclusie wordt bevestigd door het kwalitatieve onderzoek van Blokland. Zij concludeert dat voor het thuisvoelen in de buurt het 'lezen' van de situatie cruciaal is; om de leefbaarheid en veiligheid van de omgeving te bepalen, moeten mensen de sociale situatie kunnen 'inschatten'. Die inschatting verloopt volgens het onderzoek dat Blokland in een viertal Rotterdamse probleemwijken heeft uitgevoerd, langs twee wegen.

Ten eerste zijn kortdurende, herhaalde contacten in de openbare ruimte van groot belang: lokale netwerken (vrienden, familie in de buurt) hebben geen effect op veiligheidsgevoel, het hebben van bekende gezichten op straat in (buurt)winkels en op school (publieke familiariteit) wél. Het gaat er volgens Blokland niet om hoe groot je persoonlijk netwerk in de buurt is, maar of je in de openbare ruimte mensen die je kent tegen het lijf loopt.¹ Het ontwerp van de ruimte dient zulke terloopse ontmoetingen te faciliteren. Daar dragen bijvoorbeeld 'brede scholen' en 'winkels voor dagelijkse behoeften' (functiemenging) aan bij. Functiemenging faciliteert volgens Blokland vanzelfsprekende ontmoetingen, bevordert het 'lezen' van de situatie, bevordert thuisvoelen en verbetert veiligheidsperceptie, maar beïnvloedt ook de drang om zelf sociale controle uit te oefenen.

De tweede lijn loopt via de kwaliteit van de openbare ruimte. Want in het geval dat (publieke) familiariteit ontbreekt, blijven (fysieke en sociale) stereotype signalen over om de omgeving te 'lezen'. Een verloederde omgeving, waarin zwerfvuil rondslingert en straatmeubilair is vernield, wordt geïnterpreteerd als een omgeving waar mensen wonen die geen verantwoordelijkheid nemen, die 'er niet om geven', en die 'dus' onveilig is. Het aanpakken/beïnvloeden van die signalen leidt tot hoger veiligheidsgevoel: 'schoon en heel' zijn dus bij uitstek beleidsinstrumenten die in dit soort omgevingen de leefbaarheid en veiligheid verbeteren. Bovendien blijkt een dergelijk beleid volgens de studie van Blokland nog een ander effect te hebben: de bewoners voelen zich door de overheid (en de corporatie) weer serieus genomen als er aandacht aan hun buurt wordt besteed. Indien deze organisaties langzaam en zelfs niet reageren op meldingen van vernielingen en slijtage (het spreekwoordelijke kapotte lampje in het portiek) wordt dat geïnterpreteerd als onverschilligheid ten aanzien van de buurt en van zijn bewoners. Dat draagt bij aan het

¹ Overigens rekent Blokland hier af met de meer traditionele opvatting dat de wijk er niet langer toe doet aangezien het sociale netwerk (familie, vrienden en bekenden) tegenwoordig wijkoverschrijdend is en sociale contacten zich dus niet langer in de buurt afspelen. Ze staat in deze opvatting trouwens niet alleen: ze vindt grote wetenschappers als Sampson en Granovetter aan haar zijde).

zelfbeeld van derderangsburgers die 'de overheid' heeft afgeschreven. Een adequate reactie stimuleert ook dat bewoners zelf weer verantwoordelijkheid voor hun buurt nemen, want volgens Blokland vinden bewoners van de probleebuurt het zelf ook niet 'normaal' om vuil op straat te gooien; ze ruimen het alleen niet op omdat het (in hun verloederde omgeving) toch niet helpt. Dat is namelijk dweilen met de kraan open, want: "iedereen gooit immers z'n troep op straat".

Blokland noemt in haar studie nog een tweetal methoden die de veiligheidsgevoelens in een gebied verbeteren. Zij geeft aan dat 'massa' op straat cruciaal is, massa draagt bij aan veiligheidsgevoel en bemoeilijkt het zich toe-eigenen van de openbare ruimte door bepaalde groepen (hangjongeren, junks). "De beste strategie om overlastgevend gedrag terug te dringen is ervoor te zorgen dat er meer mensen op straat zijn die geen overlast geven" (William Whyte). Het ontwerp van de openbare ruimte (looproutes) dienen daarop te zijn gericht. Bovendien stelt Blokland dat de aanwezigheid van mensen in de wijk die aan gedrag in de openbare ruimte wat minder snel veel betekenis hechten – de zogrobuuste identiteiten – bijdragen aan de veiligheid. In feite is dit een pleidooi voor gemengde wijken; Blokland geeft namelijk aan dat het met name de wat hoger opgeleiden en de creatieve klasse zijn die tot deze categorie behoren.

Tenslotte geeft Blokland aan dat het stimuleren van functiemenging, zonder aandacht voor andere omgevingsfactoren (enge plekken, verloedering, massa, robuuste identiteiten, etc) weinig zin heeft: volgens haar is een integrale aanpak noodzakelijk.

De meer technische studie van Leidelmeijer e.a. op de WoON-module Sociaal-Fysiek sluit aan op de bevindingen van de eerder genoemde studies.

Ook uit deze studie komt naar voren dat **sociale aspecten het belangrijkste** zijn voor het leefbaarheidsoordeel van bewoners. Na deze bevolkingsaspecten (mate en aard van contacten, aanwezigheid bepaalde bevolkingscategorieën, gedeelde normen, stabiliteit) zijn in volgorde van afnemend belang ook de volgende omgevingscondities van invloed:

- Gebouwen (eigendomsverhouding, woningtypes, bouwperiode, mate van vervuiling);
- Woningdichtheid (feitelijke dichtheid, aanwezigheid voortuinen, eengezinswoningen, water, flats, groen);
- Schoon en heel (aanwezigheid bepaalde bevolkingsgroepen, bekladding, eengezinswoningen, dichtheid, vervuiling);
- Sociale veiligheid (vernielingen, specifieke bevolkingscategorieën, flats, sloop en leegstand, toezichtheden en verlichting, vervuiling);
- Geluidshinder (vliegtuigen, wegverkeer, recente bouw, aandeel flats, railverkeer);
- Fysieke veiligheid (50 km zone, weg en rail verkeer, bodemsanering, straatinrichting, aantal rijstroken, zone hoogspanningsleidingen).

Uit het onderzoek blijkt dat er een directe relatie ligt tussen allerlei omgevingskenmerken en de leefbaarheidsperceptie. Zo wordt bouwen in hoge dichtheden als negatief ervaren, leidt een toenemend aandeel werklozen in de buurtbevolking tot een negatiever oordeel over de samenstelling van de bevolking, leidt meer leegstand tot een toenemend onveiligheidsgevoel, hebben mensen een negatiever oordeel over de aantrekkelijkheid van de bebouwing als er meer flats staan en in gebieden waar het verkeer 50 kilometer per uur mag rijden is wordt de verkeersveiligheid slechter beoordeeld dan in de 30 km zone.

Al deze aspecten zijn dus van invloed op de leefbaarheid, maar de mate van invloed verschilt. Bovendien blijkt uit de studie dat sommige aspecten elkaar versterken en dat de invloed verschilt naar tijd, plaats en persoonskenmerk (zo is bijvoorbeeld voor de beleving van verkeersveiligheid het al dan niet hebben van kinderen een cruciale factor).

Enkele opvallende voorbeelden zijn:

1. De dichtheid van de bebouwing heeft een negatieve invloed op de leefbaarheid. Echter, minder mensen vinden de dichtheid te hoog bij een feitelijke dichtheid van 60 woningen per hectare als de woningen ruime voortuinen hebben dan bij feitelijke dichtheid van 30 woningen per hectare waar er kleine (of geen) voortuinen zijn. Bouwen in hoge dichtheden staat dus niet noodzakelijkerwijze op gespannen voet met een goede leefbaarheid;
2. Ook de sociale dimensie heeft invloed: meer contact met burens – ruzies daargelaten – gaat samen met positiever oordeel over bevolkingsaanpak in de buurt, en

- leidt er ook toe dat men minder geneigd is te vinden dat woningen te dicht bij elkaar staan. Men wordt in die gevallen ook minder gehinderd door geluid van burenen;
3. Dat de bevolkingssamenstelling samenstelling van invloed is op het leefbaarheidsoordeel blijkt ook uit deze studie. Het Rigo-rapport bevat een tweetal zeer opmerkelijke conclusies:
 - a. Er is een sterke relatie tussen de mate waarin men (on)tevredenheid is met de bevolkingssamenstelling in de buurt en het feitelijk aandeel werklozen in de buurt. Opmerkelijk is dat de kracht van dit verband zeer sterk afneemt in witte wijken met een hoge werkloosheid. De conclusie is dat in deze volkswijken de (legale) werkloosheid tot norm is verheven. Ook in Nederland lijkt dus (op beperkt schaal) sprake te zijn van een zogeheten armoedecultuur. Sociaal-economische menging van de wijkbevolking is derhalve ook in Nederland een effectief beleidsinstrument;
 - b. Er is een relatie tussen het aandeel niet-westerse allochtonen en de tevredenheid met de bevolkingssamenstelling. Tot 10% nw allochtonen in de directe woonomgeving is er geen verband, maar als het aandeel boven de 10% komt levert stijging van het aandeel allochtonen met 10%, 6,5% meer ontevredenen op. Er lijkt dus sprake te zijn van een soort kritische drempelwaarde van 10%.
 4. De verkeersverordening (snelheidsbeperking) is van invloed op verkeersveiligheidsperceptie en daarmee op de leefbaarheid. In de bebouwde kom worden 30 kilometer zones aanzienlijk veiliger gevonden dan 50 kilometer zones.. Echter, de parkeeroplossing is van invloed op deze relatie: tweezijdig langsparkeren in 30 km-zone leidt niet tot gemiddeld positiever oordeel dan enkelzijdig dwarsparkeren in 50 km-zone. De parkeeroplossing in het straatbeeld is dus een belangrijke variabele;

De belangrijkste conclusie die (ook) uit deze studie volgt is dat Leefbaarheid zowel sociale als fysieke aspecten heeft waarbij, hoewel sociaal het belangrijkste is, de fysieke aspecten wel degelijk van betekenis blijken te zijn. Die invloed is er deels op terug te voeren dat leefbaarheid een fysieke dimensie heeft, maar verloopt ook via de beïnvloeding van de sociale dimensie.

Leefbaarheid is met recht het onderwerp waar fysiek en sociaal bij elkaar komen, en fysieke instrumenten bieden volgens deze studie zeer bruikbare handvatten om de leefbaarheid (zowel fysiek als sociaal) te verbeteren.

Rigo concludeert dan ook dat hoewel ook uit deze studie het belang van de sociale dimensie duidelijk blijkt, het onderzoek tegelijkertijd het belang van de fysieke dimensie voor het potentiële woningmarktgedrag onderstreept en daarmee de noodzaak om bij de aanpak van probleemwijken de fysieke dimensie niet uit het oog te verliezen.

Beleidsimplicaties

De verschillende onderzoeken leiden tot een groot aantal praktische handvatten en aanbevelingen. Hieronder volgt een aantal wezenlijke.

1. bevorder bekendheid tussen bewoners, zodat anonimiteit plaatsmaakt voor publieke familiariteit, wat veiligheidsgevoel en de leefbaarheid bevordert;
2. stimuleer via het ruimtelijk ontwerp de verbinding met de (sociale) omgeving:
 - a. straatgerichte woonkamers stimuleren i.t.t. tuingerichte woonkamers betrokkenheid bij en toezicht op straat;
 - b. voortuinen stimuleren publieke familiariteit, ze vormen in zekere zin de Nederlandse variant van de Amerikaanse veranda (de 'porch', die volgens Jane Jacobs zo'n centrale rol speelt bij oppervlakkige sociale contacten);
 - c. de aanwezigheid van voortuinen leidt bovendien tot een perceptie van lage dichtheid en draagt ook via die route bij tot een hogere leefbaarheid;
3. plan welbewust en strategisch 'looproutes' waardoor:
 - a. terloopse contacten worden gestimuleerd;
 - b. 'massa' op straat wordt gecreëerd, waardoor toe-eigening van de publieke ruimte door groepen wordt bemoeilijkt;

4. ga door met schoon, heel en veilig, zodat de omgeving uitstraalt wat 'normaal' is. Dat leidt niet alleen direct tot een verbetering van de leefbaarheid maar stimuleert bewoners bovendien om hun eigen verantwoordelijkheid te nemen;
5. zorg voor brede voorzieningen, waar op verschillende momenten van de dag uiteenlopende activiteiten zijn voor verschillende doelgroepen en zorg ervoor dat die activiteiten bekend zijn;
6. wees op straat aanwezig, zodat bewoners zien dat professionals zich inzetten voor de straat of buurt en de buurt ertoe doet en reageer adequaat op klachten van bewoners, zodat zich serieus genomen voelen.

Publicaties

Erika van Gemerden en Henk Staats (2006), *Ontwerp en Sociale Veiligheid*, Den Haag: VROM

Karin Wittebrood en Tom van Dijk (2007), *Aandacht voor de wijk, Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*, Den Haag: SCP

Talja Blokland (2009), *Oog voor elkaar, Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*, Amsterdam: Amsterdam University Press

K. Leijdelmeijer, J. van Iersel en I. Giesbers (te verschijnen), *Kwaliteit van buurt en straat, Tussen feit en fictie*, Den Haag: Vrom